

İkbal'de Tanrı'nın Kudreti ve Kötülük Problemi

Mevlüt ALBAYRAK

Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Ü. İlähiyat Fakültesi

Tanrı'nın sonsuz kudreti ile evrende var olan kötülük arasında nasıl bir ilişkinin kurulabileceği sorusu felsefe tarihinde ciddi tartışmalara yol açmıştır. Evrende gözle görünür boyutta bir kötülük vardır. Hiçbir din bu açık gerçekten kaçamaz.

Modern dünyada insanın kötülüğü tecrübe etme noktasında bir talihsizliği vardır. Her gün televizyon ekranlarında ya da diğer yayın organlarında, benim yaşadığım bu acı gerçekler konusunda ne düşünüyorsun dedirten insan manzaralarıyla karşılaşmaktayız: Açlık feryatları, masum çocukların katledilmesi, masum kız çocuklarının ve kadınların tecavüze uğramaları. Bu sahnede olanları çoğaltabilirsiniz; babasının kollarında, düşman olarak görülen insanlarca, kurşunlanarak öldürülen bir çocuğun çırpınışı karşısında "Tanrım neredesin?" mırıldanışlarını duymak, ya da Nazi kamplarında insanlık için yüz karası işkencelere maruz kalan bir Yahudi'nin, bu kamplar varsa Tanrı olmamalı sözlerine kulak vermek, ya da doğal bir felâket olan depremin yol açtığı yıkık binalar altında, "Tanrım benim suçum neydi?", diyen insanların duygularını anlamaya çalışmak; kötülüğün gerçekliği, geçmişte olduğu gibi, günümüzde daha çetin bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Bu örneklerin hepsi, insan kaynaklıdır.

Felsefe, fiziksel, ya da doğal afetleri ve insanın sebep olduğu olumsuz ahlâkî davranışları kötülük olarak kabul eder. Doğal olayların meydana geldiği evrenin ve bu evrendeki insanın Tanrı tarafından yaratıldığını kabul edersek, ister istemez bu çeşit olaylar karşısında David Hume (1711-1776)'un sorgulamasına iştirak etmek zorunda kalırız.

İskoçyalı filozof David Hume'un her felsefe öğrencisi için meşhur olan sorgulama şekli, problemin önemini kavramamız açısından dikkat çekicidir. O, *Tabii Din Üstüne Diyaloglar* (Dialogues Concerning Naturel Religion) isimli eserinde Philo'nun ağzıyla şu çetin soruyu soruyordu:

“Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor?

Öyleyse, o güçsüzdür.

Yoksa gücü yetiyor da kötülüğü önlemek mi istemiyor?

Öyleyse o, iyi niyetli değildir.

Hem güçlü, hem de iyi ise, bu kadar kötülük nasıl oldu da var oldu?”¹

Tanrı için güçsüzlük ve kötü niyetlilik sıfatları kullanılamayacağına göre, problemin felsefî anlamda bir çözüm yolu/yolları olmalıdır. Felsefe, bugün bu probleme yaklaşımında dünden daha geniş imkânlarla sahip görünmektedir. Biz bu çalışmada, bu probleme yaklaşımda modern fiziğin ve Kur’ân’ın evren hakkındaki teorisinden yararlanarak farklı bir çözüm sunan Müslüman bir filozofu ele alacağız. Muhammed İkbâl (1873-1938), 20. yüzyılda İslâm düşüncesi üzerine farklı fikirleriyle dikkat çeken biridir. Onun Tanrı’nın mahiyetiyle ilgili yorumları evrende var olan her çeşit kötülüğün varlığını nasıl değerlendirmemiz gerektiği konusunda da fikirler vermektedir.

Filozofumuza göre dünya hayatında iki çeşit kötülük dikkat çekmektedir: Ahlâkî kötülük ve fiziksel, doğal kötülük. İkbâl bu anlamda kötülüğün mutlak olduğu fikrini kabul etmez. Ona göre kötülük izafidir ve insan onu yenebilecek güç ve kudrete sahiptir. Ancak kötülüğün izafiliği ve onu yenecek güçlerin var olması insan için yeterli değildir. Çünkü kötülük bir realite olarak karşımızda durmaktadır. Bu durumu hepten yok sayamadığımızı göre ne yapabiliriz? Ona göre öncelikle sorulması gereken soru şudur:

Tanrı’nın iyiliği ve Kadir-i Mutlaklığı ile, onun yarattığı evrende kötülüğün bolca bulunması birbiriyle nasıl bağdaştırılabilir? “Bu problem”, diyor İkbâl, “gerçekten teizmin önünde duran en önemli bir problemdir.”²

İkbâl’e göre Tanrı, yaratıcı, Âlim, Ezelî ve Kadir-i Mutlak bir varlıktır.³ Ona göre Tanrı’nın yaratıcılık, ilim ve kudret sıfatlarını tamamen birbirinden bağımsız ve tek başına ele alamayız. Tanrı’nın Kadir-i Mutlaklığı, diğer sıfatlarla birlikte bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Ona göre bizim hayat tecrübemiz açısından bakarsak, hayatın organik bir bütün olduğunu görürüz. Hayatın bu özelliği Tanrı’yı, onun ifadesiyle Mutlak Hakikat’i (Ultimate Reality), yalnızca bir Ben (Ego) olarak kavramamızı zorunlu kılmaktadır. Buna göre bilgi, istidlalî anlamda bilgi, ne kadar sonsuz olursa olsun, bilen ve aynı zamanda bilinen bir objenin temelini şekillendiren bir egonun önceden bilmesi olarak kabul edilemez. İkbâl’e göre bu noktada kullandığımız dil, anlatmak istediğimiz şeyi açıklamak ya da kavramlandırmak konusunda yetersiz kalmaktadır.⁴

1 David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, İstanbul 1995, s. 209.

2 Muhammed İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought In Islam*, s. 64, ed. And annotated by M. Saeed Sheikh, Lahore 1986 (Bundan sonra R şeklinde işaret edilecektir).

3 R, s. 52.

4 R, s. 62.

Filozofumuza göre Tanrı, her şeyi önceden biliyor ve içinde yaşadığımız evrene son şeklini vermişse, gelecek de artık değişmesi mümkün olmayan olaylar zincirinden başka bir şey olmayacaktır. Böyle bir anlayış kabul edilemez. Şayet böyle bir anlayış doğru ve kabul edilebilir görülürse, yukarıdaki örneklerdeki kötülüğü yaşayanların feryatlarının haklılık payı kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Buradan Tanrı'nın hiçbir şeyi bilmediği sonucu çıkarılmamalıdır. İkbal'e göre gelecek Tanrı'nın yaratıcı hayatının organik bütününde kesinlikle önceden vardır, fakat bu, çizgileri belirlenmiş yerleşik bir olaylar düzeni olarak değil, açık bir imkân (open possibility) olarak önceden vardır. Ona göre bir çeşit pasif, her şeyi bilen İlâhî bilgi görüntüsüyle, yaratıcı fikrine ulaşmak mümkün değildir.

"Şayet tarih, önceden belirlenmiş olaylar düzenininin tetrici olarak ortaya çıkan bir fotoğrafı olarak kabul edilirse, bu durumda yenilik ve değişiklik adına hiçbir imkân olmaz. Sonuçta biz orijinal bir eylem için sahip olduğumuz kapasitelerimiz açısından bir anlamı olan "yaratma" kavramına hiçbir anlam veremeyiz."⁵

İkbal açısında yaratma kavramı tek başına Tanrı'ya ait bir özellik değildir. Çünkü insan kendi iç zenginliğini keşfettiği anda, Tanrı ile birlikte yaratıcı olur.⁶ Ancak, bu yaratıcılıktaki birliklilik, ontolojik anlamda bir birliklilik değildir. İnsanın yaratıcılığı, var olan bir şeyden yeni bir şeyin ortaya konması anlamına da gelir. Meselâ, müzik kompoze etmek, şiir yazmak da yaratma kavramıyla ifade edilebilir. Tanrı'nın bir şeyden başka bir şey yaratması, şüphesiz kendine özgü bir faaliyettir.⁷ İnsanın yaratıcılığı bu anlamda evrendeki yeniliğin ilkesi olmaktadır. İkbal bir şiirinde bu durumu şu şekilde ortaya koymaktadır:

<i>Tanrı:</i>	<i>Ben dünyayı bir su ve topraktan yarattım, Sen İran ve Tatar ve Zencileri yarattın. Ben topraktan temiz çelik yarattım, Sen kılıç ve ok ve tüfek yarattın. Sen çimenin dalları için balta yarattım, Öten kuşlar için kafesler yaptın!</i>
<i>İnsan:</i>	<i>Sen geceyi yarattın, ben çerağı yarattım, Sen şarabı yarattın, ben kadehi yarattım. Sen çöller, dağlar, çimenler yarattın, Ben muazzam yollar, güllükler ve bahçeler yarattım. Ben, taştan ayna yapanım, Ben zehirden ilâç yapanım!⁸</i>

5 R, s. 63.

6 R, s. 10.

7 Charles Hartshore, *Mon's Visson of Gad*, Archen Books, Handu Connecticut 1964, s. 231.

8 Muhammed İkbal, *Cavitname*, çev: A. Schimmel, Kültür Bak. Yay., Ankara 1989, s. 304.

Bu durumda çözüm yolu nispeten açılmış görünmektedir. Öncelikle kabul edilmelidir ki, bir ben olan insanı güçlü kılan veya felâketlere götüren onun yaptığı eylemlerdir. Bu eylemler sadece yapan ego ile sınırlı değildir, başka egoları da içine alır. İkbâl'in ifadesiyle söylersek, "egoyu güçlü kılan eylemin ilkesi, insanın kendi kişiliğine olduğu kadar başkalarına da saygı duymayı gerektirir."⁹ Kendi eylemlerinin anlamını kavrayan insan, başka benlerle daha kolay bir diyaloga girer. Bu diyalog, insan ve geliştirdiği medeniyeti açısından zenginleşmek demektir. Bu zenginleşme, dünyayı daha güzel bir yer yapma açısından önemlidir. Doğal felâketlere karşı sürekli tecrübesini zenginleştiren insan, dünyayı daha güvenle yaşanır bir yer kılar. İkbâl'in ifadesiyle evrende statik hiçbir şey olmadığına göre, "insan durmadan ileriye gitmek"¹⁰ çabasında olmalıdır. Çünkü Tanrı, ya da İkbâl'in ifadesiyle, "her şeyi kuşatan ben" (all-inclusive Ego), insanın bu çaba içinde olması için kendi özgürlüğünü sınırlamıştır. Çünkü Tanrı, anı ve önceden tahmin edilemeyen bir eylem gücüyle donatılmış egoları meydana getirmesiyle, bu sınırlamayı gerekli kılmaktadır.¹¹ Ancak bu sınır Tanrı'ya dışardan konulmuş bir sınır değildir. Bu sınır Tanrı'nın sahip olduğu yaratıcı özgürlüğünden doğmuş bir sınırlamadır. O'nun sınırlılığı, uzamsal sınırsızlık ve sonsuzluk anlamında bir sınırsızlık ya da sonsuzluk olmadığı için, Mutlak Ego'nun sonsuzluğu kendi yaratıcı aktivitesinin dâhilî imkânlarının sonsuzluktan ibarettir.¹² Diğer bir ifadeyle Tanrı "kendi hayat, kudret ve özgürlüğünün katılımcıları olarak sonlu egoları seçmiştir."¹³

Bu anlatıma rağmen, Kadir-i Mutlak bir Tanrı anlayışı ile sınırlama ilkesini uzlaştırmak yine de bir problem olarak dikkat çekmektedir. Çünkü Kadir-i Mutlak bir varlığa sınırlama getirmekle, onun kudretini zayıflatmak gibi bir sonuçla karşılaşmak mümkün görünmektedir. İkbâl, bu noktada "sınırlama" kelimesine dikkat çekiyor. Ona göre, sınırlama kelimesi bizleri korkutmamalıdır. Çünkü Kur'ân, soyut kavramları kullanmaktan hoşlanmaz. Modern felsefe bu anlayışı ve yaklaşımı rölative teorisinden daha yeni öğrenmiştir. "Bütün aktivite, ister yaratıcı nitelikte, isterse başka şekilde olsun", diyor İkbâl, "bir çeşit sınırlamadır."¹⁴ Ona göre bu sınırlama olmaksızın Tanrı'yı somut işlevsel bir ego olarak anlamak imkânsızlaşır.

Ona göre küllî kudret soyut anlamda alınırsa, sadece sınırı olmayan, kör ve kontrolsüz bir güç sayılır. Tanrı'nın sonsuz ve sınırsız kudreti, kontrolsüz ve keyfi bir şekilde kullanılamaz. O'nun hiç bir hareketi belli bir düzen ve plân içerir-

9 R, s. 95.

10 R, s. 98.

11 R, s. 63.

12 R, s. 52.

13 R, s. 64.

14 R, s. 64.

sinde meydana gelmemektedir. İkbal Kur'ân'dan şu âyeti iktibas ederek görüşlerini ortaya koyar: "Bütün iyilikler (goodness) O'nun elindedir."¹⁵

Ancak, İlahî iradenin tamamıyla iyilikten ibaret olduğunu rasyonel olarak kabul ettiğimizde çok önemli bir problemle karşı karşıya geliriz. İkbal'e göre modern bilimlere incelediğimizde tekâmülün evrensel acı ve haksızlık gibi dönemlerden geçtiğini görürüz. Haksızlık sadece insanla ilgilidir. Ancak acı ve ıstırap daima evrenseldir.¹⁶

Tanrı-insan ilişkisi açısından probleme başka bir yaklaşım yolu yok mudur? İkbal'e göre evren, uzayda veya boşlukta duran hareketsiz ve amaçsız maddeler yığını değildir. Organik bir yapı olan evren, Mutlak Ego ile organik olarak bağlıdır. İkbal bunu bir analogiyle şöyle ifade ediyor: Evren ile Tanrı arasındaki ilişki, insanın kendi benliği ile olan ilişki gibidir.¹⁷ İkbal Tanrı-evren ilişkisini, Tanrı'nın davranışı (habit of God) olarak kabul ediyor. Bu anlayış, aynı zamanda Kur'ânî bir ilkedir. Çünkü evren, Tanrı'nın karşısında bir gayrisi değildir. Buna göre tabiatı bütün gerçeklikleriyle bilen bir insan, ondaki yaratılış amacını da keşfedebilecek güçtedir. Çünkü "özgür egonun her bir hareketi yeni durumlar yaratır ve böylece daha ileri düzeyde sürekli yaratıcı fırsatlar sunar."¹⁸ Bu durum ise daha iyi ve güzel bir dünya için yeni yeni fırsatlar demektir.

İkbal, Tanrı-insan ilişkisi açısından bu probleme, modern dönemde en açık bir şekilde Joseph Friedrich Naumann'ın *Din Üzerine Mektuplar* (Briefe Über Religion) isimli eserinde yaklaşıldığını söyler:

"Dünya hakkındaki bilgi bize, güç ve kudret sabibi, ölüm ve hayatı, gölge ile aydınlığı gönderen bir Tanrı'yı öğretmektedir. Ve aynı Tanrı bir baba olarak kurtuluş için vahy, yani inancı göndermiştir. Tanrı'nın yarattığı dünyayı takip etmekle, varlık için mücadele ablâkı, İsa Mesih'in babasına hizmeti takip etmekle de merhamet ablâkı öğreniriz. Ancak iki Tanrı yoktur, ancak O birdir. Biri veya diğeri, onların varlıkları birbirleriyle birleşir. Ancak hiçbir ölümlü bunun nerede ve nasıl meydana geldiğini söyleyemez."¹⁹

İkbal'e göre, optimist Browning'e göre dünyada her şey iyidir, güllük gülistanlıktır, pesimist Schopenhauer'e göre ise dünya, sürekli yaşanan bir kış mevsimidir ve çekilmez bir yerdir.²⁰ Evrenle ilgili bugünkü bilgimize dayanılarak iyimserlik ve kötümserlik arasında var olan problem giderilemez. Zihin yapımız, şeyleri parça parça kavrayabilecek güçtedir. Büyük felâketler yaratan ve aynı zamanda hayatı besleyen ve güçlendiren büyük kozmik güçlerin tam anlamını an-

15 3 Âl-i İmran/26.

16 R, s. 64.

17 R, s. 45.

18 R, s. 98.

19 R, ss. 64-65.

20 R, s. 65.; Bkz. Notlar ve Referanslar bölümü, s. 170, 44. not ve 45. not.

layamayız. Kur'ân'ın öğretisi ne iyimser, ne de kötümserdir. Kur'ân insanî davranışların güçlendirilme imkânına ve tabiat güçleri üzerinde onun kontrolüne inanır. Kur'ân insanın daha iyimser yaşayabilecek eğilimde olduğunu savunur (meliorizm) ve kötülüğün insanın zaferiyle yenileceğini ileri sürer.²¹ Bunu nasıl başarabiliriz? Diğer bir ifadeyle insan dünyayı nasıl kontrol altına alabilir?

İkbal çözümün, insanın dünyaya indirilişi ile ilgili hikâyeyi hatırlayarak hâledilebileceğini iddia ediyor. Ona göre Kur'ân'da bir olay veya hikâye anlatıldığı zaman, amacı tarihi bir olayı dile getirmek değildir. Onun amacı genellikle evrensel bir ahlâk dersi vermek ya da evrensel bir felsefî gerçeği açıklamaktır. Bu nedenle Kur'ân ne kişi adlarını ne de yer isimlerini tütülikle belirtir. Belli şahıs ve yer isimlerini taşıyan kıssalar tarihî kimliğine bürünmüş oluyor ve böylece de anlamları sınırlanıyor.²²

İkbal, Kur'ân ile Kitab-ı Mukaddes'de geçen Âdem kıssalarını mukayese ederek, aralarında dikkat çekici farkların olduğunu ifade ediyor. Ona göre; Ahdi Atik, Âdem'in itaatsizliği nedeniyle yeryüzünün lânetlenmiş olduğu tezini savunur. Aksine Kur'ân, yeryüzünü insanın üssü ve kazanç kaynağı olarak görür. Bu nedenden dolayı, insanın Tanrı'ya şükran borcu olması gerekmektedir.²³

İkbal'e göre Kur'ân'daki cennetten çıkışla ilgili kıssa, yeryüzünde insanın ilk görünüşünün nasıl olduğunu anlatmak amacını taşımıyor. Bu kıssanın amacı, insanın tabîî duygu ve ihtiyaçlarının ilkel durumundan çıkıp, şüphe ve itaatsizliğe muktedir, aynı zamanda özgür bir kişiliğe sahip olma hâlini göstermektir. Hıristiyan anlayışının aksine İkbal, Âdem'in cennetten çıkarılışının hiçbir ahlâkî bozukluğu ifade etmediği fikrini savunur. Ona göre burada anlatılmak istenen şey, insanın saf ve sade şuurdan bireysel şuura ulaşmasındaki değişikliklerdir. Kur'ân hiçbir yerde ve hiçbir zaman yeryüzünün bir işkence yeri olduğunu belirtmez. Bu nedenle, böyle bir azap yerinde insanın kötülük mayasından yaratıldığı yolundaki düşünceler de tamamen yanlıştır.²⁴

Kur'ân'a göre Âdem'in ilk günahı affedilmiştir.²⁵ Çünkü iyilikte baskı yoktur. İyilik demek, insanın özgür iradesiyle ahlâkî bir ideali takip etmesidir. Bu ideali takip etme özgür benlerin isteyerek birbirleriyle işbirliği yapmalarına bağlıdır. Şayet insanlar özgür olarak hareket etmezlerse makineler gibi olurlar. Bunlardan ise iyilik beklenemez. Özgürlük, iyilik için ilk şarttır. İyiliği seçme özgürlüğü, iyiliğin aksini seçme özgürlüğünü de içerir. Tanrı'nın bu tehlikeyi görmüş olması, Tanrı'nın insana olan büyük güvenini gösterir. Bu güveni haklı çıkarmak insana

21 R, s. 65.

22 R, s. 65.

23 R, s. 67.

24 R, ss. 67-8.

25 2 Bakara/35-37; 20 Tâ-Hâ/120-122.

düşen bir görevdir. İkbâl, insanın "yaratılmışların en şerefli" olarak yaratılıp sonra da "aşağuların en aşağısı"na indirilmesini, onun gizli güçlerinin ölçülmesi ve geliştirilmesini mümkün kılan tek yol olarak görmektedir. İnsan, böyle bir tehlikeyi göze almış bir varlıktır.²⁶ Buna göre yapıp eden, ya da yaratıcı aktif enerjiyi iyi ya da kötüye kullanan insandır. Tanrı, bu yapıp etmede insana, bitmez tükenmez lütfuyla imkânlar yaratmaktadır. Diğer bir ifadeyle, İnsan ve Tanrı birlikte çalışarak/yaratarak evreni imar ederler. Bu ontolojik eşitlik anlamında bir birliktelik değildir. Bu, Tanrı'nın yarattığı evreni, insanın yaşanır kılması anlamında bir birlikteliktir.²⁷ Her şeyin birbiriyle ilişkide olduğu bir evrende, Tanrı bu ilişkiden ayrı, sadece gözlemci bir varlık değildir.

İkbal, kötülüğün varlığını insandaki "acelecilik" duygusuna bağlıyor. Bu acelecilik yönü, insanın bilime ve bilgiye karşı kısa yoldan ulaşmak isteğini kamçulamıştır. Bu nedenle bu huyunun doğru yola konmasının tek bir çaresi vardı, o da; insanın acı ve ıstırapın yanı sıra zihni güçlerinin iyice gelişmesini sağlayabilecek bir çevrede yetişmesiydi. Bu noktada insanlığın bilim adına ödediği bedeller üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. 17. yüzyılda kötülük kaynağı olarak kabul edilen bilim adamı Gordiona Bruno (ö. 1600), diri diri yakılmıştır. Bizler için yakın bir döneme işaret ettiğinden Bruno'yu örnek olarak verdim. Bilim tarihi bu konuyla ilgili örneklerle doludur. Bizim burada dikkat çekmek istediğimiz, bilimsel düşüncenin kolay, emeksiz ve bedelsiz bir şekilde elde edilmediğine işaret etmektir. Bilim adına yapılan çabalar, evren hakkındaki iyimser kanatimizi daha da güçlendirmektedir. İnsan şu gerçeği yarım yamalak olsa da öğrenmiş durumdadır: İnsan aklı, sürekli bir şekilde fiziksel âlemde yenilikler bulmaktadır.²⁸ İkbâl de bu noktada şöyle bir sonuç çıkarmaktadır:

*"İnsan acı ve ıstırap dolu bir yere gönderildi. Bunun sebebi ise bir ceza olarak değil, şeytanın kötü trade ve emellerini başarısızlığa uğratmak içindir."*²⁹

Evrende var olan bütün bu olumsuz şartlar, insanın gelişiminin olgunlaşması içindir. Kur'ân'ın ifadesiyle şahsiyet bir "emanet"tir. Kur'ân;

*"Biz emaneti göklere, yerlere ve dağlara teklif ettik, ancak onlar bunu yüklenmekten kaçındılar. İnsan bunu sırtına aldı. Ama (artık) kendisinin baksız, adaletsiz ve cahil olduğunu ispatlamıştır."*³⁰ buyuruyor.

İkbal'e göre böyle bir emaneti reddedemeyiz. Zira Kur'ân'a göre, insan olmak zaten her türlü çile ve eziyeti çekmeyi taahhüt etmektir.³¹ Ancak bu bizlerin

26 R, s. 68.

27 Tanrı'nın ve insanın yaratmasından kastedilen özelliği daha iyi anlamak için, yukarıda geçen insan-Tanrı diyalogundaki yaratma anlayışı göz önünde bulundurulmalıdır.

28 Krş., R, s. 53.

29 R, s. 69.

30 33 Ahzâb/72.

31 R, s. 70.

yaptığımız davranışlardan çıkaracağımız derslerle, hep güzele ve iyiye doğru gitmemiz anlamındadır. Yoksa sadece sıkıntı çekelim diye yaratılmış varlıklar değildir. Mehmet Aydın'ın da ifade ettiği gibi, insanın varlık sahnesine çıkmasıyla evren, akıl, aşk ve özgür yaratıcı güce sahip bir varlığa kavuşmuş oldu. Bu varlık iyi yolda yürüme özgürlüğüne sahip olduğu gibi, günah işleme, kötülük yapma özgürlüğüne de sahiptir.³² Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi, insanın fiilleri bir dış kuvvet tarafından kesinkes belirlenmiş değildir.

İkbal ayrıca kötülüğe yol açan psikolojik etkiler üzerinde de durmaktadır: Ona göre bu anlamda kötülüğün, üç kaynağı vardır: Bunlar korku, hüznün ve ümitsizliktir.

"Ümit kesilirse hayat biter.

...

Ümitsizlik hayati zehirler.

...

Gam ile ümitsizlik bir çadırda yaşar.

Keder, hayat damarına vurulan bir neşterdir.

...

Eğer içinde irade ölmüşse

Ve sazın telleri kopmuşsa, ondan olduğunu bil.

Eğer korkunun kulağını çekersen telin seslerin

Ve sesi göklere yükselir.

...

Eğer himmet ve iradeyle güçlenmiş isen

Güçlükler bile seni sevindirir.³³

İnsana düşen temel görev kendi içsel zenginliğini keşfetmesi ve kendi iç imkânlarını seferber etmesidir. Özgür yaratıcı iradeye sahip olan insan, Mutlak Realite'nin özgürlük ve hayatını paylaşabilecek güçtedir. Tanrı yarattığı evrende, orada olanı gerçekleştirmesi ve ona yeni ve sürekli gelişen bir düzen vermesi için insanı seçmiştir.³⁴ Bu sayede insan aklı ve iradesi sayesinde kainatın mevcut yapısı içinde bir yaratıcıdır. İnsana bütün varlıkların efendisi olma fırsatı verilmiştir.³⁵

Cavidname'de geçtiği üzere hayat Tanrı-insan buluşmasıdır.

"Kul ve Mevlâ birbirine bakarak, ikisi bakmanın zevkinde sabırsızdır.

Hayat nerede olursa olsun arayıştır."³⁶

32 Mehmet Aydın, "İkbal'in Felsefesinde İnsan", *AÜİFD*, Ankara 1987, c. XXIX, s. 90.

33 M. İkbal, *Benlik ve Toplum*, çev. Ali Yüksel, İstanbul 1999, ss. 108-110.

34 R, ss. 86-87.

35 M. İkbal, *Cavidname*, çev. Annemarie Schimmel, Kırkambar Yay., İstanbul 1999, s. 79 (87.

Beyit).

36 *Aynı eser*, s. 427-28 (1792-1793. beyitler).

Hayat statik bir yapı değil, canlı organik bir yapıdır.

"Yaşamak her anda inkılâptır; çünkü o bir âlem aramaktadır",³⁷ diyor İkbâl.

Sonuç olarak, İkbâl'in kötülük problemine yaklaşımındaki anahtar ilke, insan-Tanrı ilişkisinin doğru kurulmasına dayanmaktadır. Vurgu, insana yapılmaktadır. İkbâl'in problemi ele alış tarzı, Mehmet Aydın'ın da ifade ettiği gibi, Whitehead'in kötülük problemini ele alış tarzına oldukça yakın görünmektedir.³⁸ İkbâl de Whitehead gibi kötülüğü Tanrı'ya atfetmez. İkbâl'e göre insan, mevcut olan imkânlarını en iyi şekilde kullanmalı ve kendi yüklendiği emanet doğrultusunda gelişimini sürdürmelidir. Bu anlamda evrende var olan kötülükler, insanın, kendi iç zenginliğini keşfedip, daha iyi ve güzele yönelik çalışmalar içinde olmamasından kaynaklanmaktadır.

37 Aynı eser, s. 413 (1718 beyit)

38 Mehmet Aydın, "Süreç Felsefesi Işında Tanrı-Âlem İlişkisi", *AÜİFD*, Ankara 1987, c. XXVII, s. 82. Biz Whitehead'in kötülükle ilgili görüşlerini değişik çalışmalarda dile getirdiğimiz için burada ayrıntılı bir açıklamaya girmedik. Bkz. Tanrı ve Süreç, Kötülük Problemi bölümü, Isparta 2000; *İbn Sina ve A. N. Whitehead'de Tanrı-Âlem İlişkisi ve Kötülük Problemi*, Isparta 2001.